Axmar bruk – ett kulturreservat med fossila trädgårdslämningar

Inga Blennå

Axmar ironworks is a site of cultural heritage in the north of Gästrikland. In the past, there were two main buildings here, among other structures, which were demolished several years ago. Today the blast furnace remains, along with a beautiful gazebo, an English-style park and the former greenhouse. It is less obvious today that gardens once existed in the area. Beneath the surface, a well-preserved system of garden pathways remains. Through garden archaeology, we are beginning to create a clearer picture of the historic gardens and the park. The restoration of the gardens and pathways is now underway.

Axmar bruk är ett kulturreservat i nordöstra Gästrikland. Bruksområdet har en välbevarad hytta och en fin engelsk park men saknar karaktärsbyggnader. Inga av de tidigare huvudbyggnaderna finns kvar men i parken finns ett bevarat lusthus och ett par ruiner av slaggsten efter en smedja och ett förråd. Tidigare fanns också en herrgårdsträdgård och en växthusträdgård som vid tiden för reservatsbildningen var svåra att urskilja. Det har därför varit angeläget att tillvarata de spår som finns kvar bland annat genom att undersöka det fossila system av trädgårdsgångar som ligger dolt under växtligheten.

Med de utförda trädgårdsarkeologiska undersökningarna som grund har nu återskapandet av parkens gångsystem och en av trädgårdarna påbörjats. Den här texten berättar om kulturreservatet, om kunskapsuppbyggnaden och de restaureringar som i nuläget utförts.

Vad är ett kulturreservat?

Kulturreservat är en skyddsform som kan beslutas av länsstyrelsen eller en kommun enligt 7 kap. 9 § miljöbalken

Downloaded by 216.73.216.165 2026-03-15 17:46:33

Figur 1. Mitt i bilden syns den nyuppförda huvudbyggnaden "Slottet", till höger skymtar den gamla herrgårdsbyggnaden. Den engelska parken är nyanlagd med nyplanterade träd, grusade gångvägar, vattenspeglar och vattenfall. Foto från år 1877, Jernkontoret.

(1998:808). Syftet med reservatsbildningen är att kunna skydda, bevara och vårda kulturhistoriskt värdefulla landskap, vilket även omfattar områden med äldre industriell verksamhet.

Kulturreservatet Axmar bruk

År 2011 beslutade Länsstyrelsen Gävleborg att bilda kulturreservatet Axmar bruk. Kulturreservatet ägs av föreningen Hyttan och förvaltas av Länsstyrelsen. Skötseln utförs av föreningen och är fastlagd i en skötselplan. Föreningen, som bildades 1989, fick 2008 överta ägandet av brukets centrala delar av Bergvik Skog.

Syftet med reservatet är att "*bevara, visa, bruka och utveckla en bruksmiljö där Bergslagen möter havet och där spåren av brukets historia från 1600-talet till början av 1900-talet är närvarande*". Det innebär bland annat att området ska vara lättillgängligt, inspirerande och att det kan utvecklas genom exempelvis vetenskaplig och pedagogisk verksamhet. De trädgårdsarkeologiska insatserna har i högsta grad bidragit till detta.

Bruksnäringen och järnet har varit en viktig del av Gästriklands kulturhistoria, såväl under förhistorisk som under senare tid. I Axmar bruk finns den naturliga kopplingen mellan den engelska parken, hyttan, hamnen och havet. Kulturreservatet

Downloaded by 216.73.216.165 2026-03-15 17:46:33

gränsar i havet mot Axmars naturreservat och under vattnet finns ett omfattande marinarkeologiskt material med lämningar efter bland annat fartyg och tappade laster av råvaror och järn. Reservaten förstärker varandras värden och tillsammans bildar bruket och havet en komplett helhet.

Järnbruk sedan 1671

Axmar bruk grundades av bergmästare Claes Depken och fick privilegier 1671. Redan året därpå såldes bruket vidare till Albrekt Behm. Den första masugnen uppfördes vid Sågdammen där det även fanns ett stort kolhus. Järnframställningen krävde stora mängder träkol och tillgången på vattenkraft och skog var avgörande för brukets placering. Järnmalmen skeppades till Axmar från Dannemora och Utö gruvor. Under en tid drevs bruket av Brita Behm, även kallad *Järn-Brita*. Hon ägde större delen medan systersonen, den omtalade Emanuel Swedenborg, endast hade en femtedel av bruket. Samarbetet haltade och snart var mostern ensam ägare. Då ryska flottan attackerade längs den svenska kusten drabbades även Axmar bruk. 1721 plundrades och brändes större delen av bruket men Brita Behm lät återuppbygga det på samma plats, samtidigt byggdes även en enkel huvudbyggnad. Karl Albrekt Rosenadler, Brita Behms barnbarn, övertog senare driften och han lät då uppföra en ny herrgårdsbyggnad. År 1775 köptes Axmar bruk av David Schinckel, och bruket stannade i släktens ägo fram till 1890 (Norberg 1958:191).

I början av 1860-talet påbörjades stora förändringar vid bruket med flytt av bruksbyggnader och i samband med det anlades en engelsk park. I norra delen av området byggdes ett växthus med en framförliggande nyttoträdgård. Växthusets mittendel var uppglasad och utgjorde själva växthusrummet, på sidorna fanns trädgårdsmästarens bostad och förråd. Värmekällan utgjordes av en kakelugn och golvet var lagt av tegel med rörledningar under. Till växthuset hörde så väl skuggramar som luckor till skydd för kylan. Växthusträdgårdens utformning och den omfattande odlingen visar att det sannolikt inte bara odlats för brukets behov utan även till försäljning (Flink m.fl. 2017:14–15).

Parken anlades i det område där hyttan tidigare funnits och det forna produktionslandskapet omvandlades till lustpark där en ny huvudbyggnad uppfördes, det så kallade Slottet. Det var en stor byggnad i tre våningar med en grusad gårdsplan och smyckade rundlar vid kortsidorna. För brukets ägare utgjorde den engelska parken och Slottet en tydlig statusmarkering. Enligt tidens anda ville man bo ståndsmässigt och brukspatronerna ville ha avstånd mellan huvudbyggnaden och bruksområdet. I Axmar flyttades bruksbyggnaderna österut, bort från det befintliga läget vid vattendraget. En ny kanal grävdes för att tillgodose behovet av vattenförsörjning på

Downloaded by 216.73.216.165 2026-03-15 17:46:33

den nya platsen för hyttan (Beskow 1954:288). För att skapa ett mjukt och böljande parklandskap planades det kuperade området ut med hjälp av tjocka lager av slagg som sedan täcktes av jordmassor. Delar av vattendragens och dammarnas sidor stensattes (a.a. s:284). En vattenfylld kanal öster om den gamla hyttplatsen fylldes igen. Vattentrösklar och flera broar anlades. Slottet placerades centralt i parken, på platsen för det före detta kolhuset, med sågdammen i ryggen. Ett lusthus i nygotisk stil uppfördes på en halvö i kvarndammen och i parkens sydöstra del anlades ett utsiktstorn, Belvederen, inspirerat av renässansens arkitektur. I parken planterades ädellövträd som askar, lindar, almar och lärkar, men även ordinära lövträdslag som björk har tidvis funnits. Runt hela området uppfördes en stenmur i skalmursteknik.

Vem som ritade den engelska parken är inte känt men sannolika förebilder har varit parkerna vid Forsmark och Söderfors bruk (Jeschke Henriksson & Cederberg 2020:8). De engelska parkerna introducerades i Sverige under slutet av 1700-talet. Även om parken i Axmar är yngre än många liknande anläggningar följer den flera av de typiska stildragen för engelska parker som slingrande gångvägar i ett mjukt böljande landskap, vattenfall, lusthus och utsiktstorn samt utsmyckning i form av urnor och statyer (jmf Olausson 2001). I en del parker har det under mitten av 1800-talet funnits möjlighet till olika typer av förlustelser då bland annat karuseller, gungor och kägelbanor kunde förekomma (Nolin 2023:41). Det finns också uppgifter om att det funnits en kägelbana vid Axmar bruk (SE/NIN/62:1) men var den legat är ännu oklart.

Figur 2. Vattenfallet från Sågdammen till Skolån. I bakgrunden syns lusthuset. Foto: Inga Blennå.

I dag saknas flera av karaktärsbyggnaderna och varken Slottet, den äldre herrgårdsbyggnaden eller Belvederen finns kvar. Bruksområdet framträder ändå tydligt med den iögonfallande hyttan och den vackra engelska parken, med stora lövträd och lusthuset vid dammen, omgiven av den välbevarade stenmuren. Det böljande parkområdet framträder med stor kontrast till den omkringliggande blockrika moränmarken som är typisk för norra Gästriklands skogsmark.

Den historiska trädgårdsskötseln

Vi vet inte mycket om den historiska skötseln av brukets park och trädgårdar. Axmar bruk, Vifors bruk och Viksjö bruk samägdes under

Downloaded by 216.73.216.165 2026-03-15 17:46:33

slutet av 1700-talet och större delen av 1800-talet. De utgjorde då de så kallade Hamrångeverken (Norberg 1958:191). Vid tiden var det många gånger svårt att hitta skickliga trädgårdsmästare (Ahrland 2006:266) och det är därför troligt att utbyte och samarbete skedde mellan bruken. Vifors bruk utgjorde Hamrångeverkens huvudgård (Beskow 1954:284–286). Där fanns trädgårdsdräng eller trädgårdsmästare anställd från åtminstone 1869 (Hamrånge (X)AI:19a (1866–1870), s. 238).

En trädgårdsmästare bör ha anställts före färdigställandet av växthuset och den engelska parken i Axmar bruk. Anläggandet av parken skedde från 1861 och fyra år framåt, medan växthuset stod klart först i oktober 1878 (Flinck m.fl. 2017:12–14). Det tidigaste omnämnandet av anställda i trädgården är 1877 då en trädgårdsdräng finns upptagen i kyrkböckerna, redan året därpå tituleras han trädgårdsmästare (Hamrånge (X) AI:21a (1876–1880), s. 207). Vid de bruk som anställde trädgårdsmästare hade de ofta en stark ställning (Ahrland 2006:270).

År 1890 såldes Axmar bruk till bolaget Bergvik och Ala AB. De tog över skogsinnehavet och arrenderade ut driften av bruket. Det gällde sannolikt även trädgården som då drevs som handelsträdgård av en trädgårdsmästare (Flinck m.fl. 2017:18).

Ett omnämnande som konkret berör skötseln av trädgårdarna finns i ett brev från Bergvik och Ala, daterat den 5 december 1918, där den tidigare förvaltarens rättigheter räknas upp. Under senare delen av 1800-talet var Anton Gustav Sevon förvaltare först på Vifors bruk och senare Axmar bruk. Han avslutade sin tjänst år 1918 och i ett brev från bolaget beskrivs Sevons förmåner. Där anges bland annat att han får en årlig pension på 1 000 kronor och kan bo kvar i herrgårdsbyggnaden. Han har också rätt att kostnadsfritt bruka trädgården, med undantag för de delar som nyttjas av skogvaktaren och rättaren. Villkoren till brukningsrätten är: ”*att de i trädgården befintliga träd och buskar väl ansas och vårdas, att landen gödslas och brukas och icke igenläggas utan bolagets medgivande, och att gångar och land hålls putsade samt rena från ogräs*” (SE/NIN/62:1). Växthuset är inte omnämnt men i brevet anges också att det ”*till trädgården medföljer trädgårdsmästarbostad*”. Det innebär att Sevon hade rätt att nyttja både herrgårdsträdgården samt större delen av växthusträdgården och växthuset där trädgårdsmästarens bostad var belägen. I en bevarad brevväxling med bolaget framgår att parterna efter förhandlingar enats om att Sevon inte ska ha någon skyldighet att underhålla parken.

Nio år senare bodde Sevon fortfarande kvar och om skötselvillkoren fortfarande följdes så är gångarna åtminstone i växthusträdgården ännu vårdade vid den tiden. De kvarvarande äppelträden framför växthuset visar också att de regelbundet beskurits och på ett fotografi från 1935 framgår att trädgården är väl underhållen. Den glasade delen

Downloaded by 216.73.216.165 2026-03-15 17:46:33

Figur 3. Den nyplanterade trädgården framför växthuset med häckar, unga träd och bärbuskar. Foto troligen från år 1879, Söderhamns kommunarkiv.

av växthuset har sannolikt rivits i slutet av 1930-talet. När skötseln av parken och dess gångsystem upphörde vet vi däremot inte.

Kulturreservatet före vårdprogrammen

Då kulturreservatet inrättades och fram till 2015 fungerade växthusbyggnaden som privatbostad, under den tiden underhölls även en mindre del av växthusträdgården. När det planerades offentlig verksamhet i växthuset beslutade Länsstyrelsen att låta upprätta vårdprogram för både växthusträdgården och herrgårdsträdgården. Att växthusträdgården utgjort en nyttoträdgård var till viss del synligt även om det i det närmaste var omöjligt att urskilja dess former. Trädgårdens storlek var i stort sett intakt men, med undantag av en yta direkt framför byggnaden, var den i princip helt övervuxen av högt sly. I växtligheten fanns inslag av förvildade hallonplantor och andra växter men inga spår efter det tidigare gångsystemet var synligt (Flinck 2017:25). Ytan framför växthuset utgjordes av en klippt gräsmatta med tre kvarvarande äppelträd, ett par prydnadsbuskar och resterna av ett par odlingsbäddar. Äppelträden visade hur raderna med tidigare fruktträd varit placerade i trädgården (Jeschke Henriksson & Cederberg 2020:45). Öster om byggnaden avgränsades trädgården av en delvis bevarad hagtornshäck och i västra delens begränsning fanns vinbärsbuskar (Flinck m.fl. 2017:28).

I herrgårdsträdgården syntes den rivna herrgårdsbyggnaden endast som en låg kulle med resterna efter en källarnedgång på östra sidan. En

Downloaded by 216.73.216.165 2026-03-15 17:46:33

yta söder om husgrunden utgjordes av klippt gräs men det fanns inga synliga spår efter trädgårdens struktur och inga gångar eller rabatter kunde anas (Flinck 2017:21). I den engelska parken slåttades större delen av ytorna en gång varje år och några uppklippta gångar sköttes. En tillgänglighetsanpassad grusad gångväg sträckte sig från växthusbyggnaden mot lusthuset.

Kunskapsuppbyggnad

Vårdprogram över trädgårdarna och parken

Ett första vårdprogram som omfattade trädgårdarna togs fram 2016 (Flinck m.fl. 2017). I uppdraget ingick även att utföra en trädgårdsarkeologisk undersökning inom området. Fyra år senare gjordes ett vårdprogram som omfattade den engelska parken (Jeschke Henriksson & Cederberg 2020). Då aktualiserades även det tidigare vårdprogrammet så att långsiktiga mål och åtgärdsförslag skulle överensstämma med det nya.

Utifrån rådande kunskapsläge ansågs herrgårdsträdgården inte möjlig att restaurera eller rekonstruera (Jeschke Henriksson & Cederberg 2020:29; Flinck m.fl. 2017:33). Målet för underhållet skiljer något mellan de två vårdprogrammen där det tidigast framtagna fokuserar på att återskapa något av rumsligheten i trädgården genom exempelvis återplantering av häcken vid kanalen söder om gårdsplanen och återuppförande av ett staket längs trädgårdens västra begränsning (Flinck m.fl. 2017:33). Det senare vårdprogrammet anser att målet för trädgården är att markera herrgårdsbyggnadens utbredning och att på något sätt visa platsens tidigare betydelse, exempelvis genom att uppföra pergolor i smide för att markera husgrundens hörn och att plantera gammaldags rosor som klättrar på växtstöden (Jeschke Henriksson & Cederberg 2020:29–31).

Den information som fanns om växthusträdgården ansågs vara tillräcklig för att möjliggöra restaurering av delar av trädgården. Genom att klippa trädgårdsgångarna och sköta befintliga odlingsytor och fruktträd bevaras trädgårdens struktur. Ett mera långtgående förslag är exempelvis att tas fram och restaurera gångvägarna (Jeschke Henriksson & Cederberg 2020:50). Vårdprogrammen anger att det oavsett skötselnivå krävs att en trädgårdsmästare är delaktig i skötseln och att fruktträden klipps av en certifierad trädbeskärare. Det betonas också att fortsatta arkeologiska undersökningar, både i växthus- och herrgårdsträdgården, är nödvändiga för att öka kunskapen om trädgårdarna och parken (Flinck m.fl. 2017:33; Jeschke Henriksson & Cederberg 2020:47–48).

Vårdprogrammet delar parken i olika karaktärsrum med individuella åtgärdsförslag (Jeschke Henriksson & Cederberg 2020:91). Generellt anges behovet av att återskapa gångsystemet och att trädskiktet behöver åtgärdas. Trädbeståndet bör bestå av olikåldriga träd och det behöver

Downloaded by 216.73.216.165 2026-03-15 17:46:33

skapas både tätare, öppnare och även vildare partier. Parken är idag allt för genomsiktlig och saknar till stor del buskar. Framför allt där gångvägarna förgrenar sig behöver grupper av buskar planteras (a.a.:86–87).

Arkeologiska undersökningar och metod

Sedan 2016 har Länsstyrelsen Gävleborg initierat trädgårdsarkeologiska undersökningar i kulturreservatet. Den arkeologiska metoden som använts är anpassad till just trädgårdslämningar och har ett tvärvetenskapligt arbetssätt (jmf Lindeblad och Nordström 2014). Hittills har undersökningar utförts vid sju tillfällen (Flinck m.fl. 2017; Lindeblad, Blennå & Flinck 2018; Blennå & Lindeblad 2021; Blennå & Lindeblad 2022; Lindeblad & Blennå 2022; Lindeblad & Blennå 2023). Genom att kombinera de arkeologiska undersökningsresultaten med studier av historiska kartor, fotografier, arkivmaterial och växtinventeringar har en allt tydligare bild av den engelska parken och de historiska trädgårdarna framträtt. Förutom undersökningsrapporterna har resultaten hittills endast redovisats i ett par antologier (Blennå & Lindeblad 2022b; Blennå 2019).

Det historiska kartmaterial som använts är två inägokartor från 1820 och 1883 (Arkivcentrum Dalarna; Bergvik och Ala AB:s arkiv: H4.25; Bergvik och Ala AB fastighetsarkiv). Kartorna har tolkats och rektifierats mot dagens karta. De har sedan använts direkt i fält då de inmätta lägena för gångvägarna jämfördes med hur gångsystemet markerats på de historiska kartorna. Vid undersökningarna i båda trädgårdarna och parken har sökschakt tagits upp med hjälp av grävmaskin och då gångvägarna lokaliserats har de undersökts manuellt. Materialprover har samlats in för kvartärgeologisk analys men även för bevarande om en mera omfattande restaurering av gångsystemen skulle bli aktuell.

Historiska trädgårdsgångar

De historiska trädgårdarnas grusgångar är uppbyggda av bärlager och slitlager, vilket ger hållfasthet och bestämmer gångarnas karaktär. De vanligaste ytskikten i Sverige har sannolikt varit grus eller sand (Lundberg & Seiler 2018:5). Gångvägarna är ett bärande element som kan sägas regissera hur människorna ska röra sig i miljön, och som därmed leder upplevelsen genom uttänkta siktlinjer och blickpunkter. Dess utbredning och funktion skapar gränser och styr därmed rörelsemönstret. Gångvägarna i historiska trädgårdar skulle vara både vackra och funktionella, även om gångar i nyttoträdgårdar varit mera regelbundna än i exempelvis engelska parker.

Historiskt kartmaterial

Kartan från 1820 visar att det fanns flera odlingsytor i området kring herrgården och olika typer av odlingar beskrivs: kryddgård, kål-

Downloaded by 216.73.216.165 2026-03-15 17:46:33

gård, stenig trädgård och potatisland. Uttrycket ”stenig trädgård” innebar att den delen var avsedd för fruktträd (Flinck m.fl. 2017:12). Ordet krydda hade tidigare en bredare betydelse än idag, både kryddgård och kålgård användes många gånger synonymt och kunde då vara detsamma som köksväxtland (Hallgren 2016:181). Benämningen och därmed betydelsen av olika trädgårdstyper har växlat över tid (Flinck m.fl. 2017:12). Uppgifterna i det historiska kartmaterialet kan ha varierat beroende på lantmäteriinstruktionerna och i vilken skala kartan skulle framställas, men även på grund av lantmätarens personliga stil (Hallgren 2016:103). Kartan från 1883 visar växthuset med framförliggande trädgård uppdelad i fem kvarter omgivna av gångvägar med en bredare mittgång som löpte mellan byggnaden och kanalen. I kartbilden syns också den stora förändring som skett inom området för det tidigare hyttområdet och parkens system av gångvägar.

Figur 4. Inägokarta över Axmar bruk år 1883 (beskuren). Bergvik och Ala AB Fastighetsarkiv.

Resultat av de trädgårdsarkeologiska undersökningarna

Herrgårdsträdgården

En mindre yta undersöktes söder om husgrunden efter herrgården och då framkom delar av en trädgårdsgång som ledde fram till husets entré samt en angränsande stenkantad odlingsbädd. Gångvägen, som hade skurits av i söder då kanalen anlades på 1860-talet, var cirka 1,8 meter bred. Det visade sig finnas fem nivåer av samma trädgårdsgång vid i stort sett samma läge, och som vid varje omläggning hade belagts med nytt material. Beläggningen utgjordes av olika typer av gulvit sand och grus, ett övre lager gråsvart glimmerskiffer och ett undre lager som bestod av brunt grus med inslag av kol och slaggbitar.

På den äldsta trädgårdsgången hittades ett mynt från år 1670, vilket visar att gångvägen haft samma placering ända sedan brukets anläggningstid. I samma lager hittades även delar av rödgodskeramik och skaftet till en kritpipa. Den intilliggande odlingsbädden verkade ansluta till den översta trädgårdsgången av skiffer och kan vara samtida med denna. I bäddens odlingslager fanns bland annat kol och slagg, skaft till kritpipor och en skärva fajans. Fynden kan datera lagret till 1700-talet eller möjligen tidigt 1800-tal (Flinck m.fl. 2017:43–45). Om det funnits en motsvarande odlingsbädd på västra sidan av trädgårdsgången är

Downloaded by 216.73.216.165 2026-03-15 17:46:33

oklart då området är alltför förstört av sentida markarbeten.

Väster om herrgårdsgrunden framkom en äldre brukningsväg och två stenrader. Den äldre vägen låg i ungefär samma nordsydliga sträckning som dagens grusgång, men den har varit bredare och haft en beläggning av gult morängrus. Brukningsvägen anlades sannolikt på slutet av 1870-talet då växthuset och dess trädgård tillkom. De två stenraderna låg i rät vinkel mot varandra direkt under grästorven och utgör spåren efter en tillbyggnad på herrgårdsbyggnaden (Flinck m.fl. 2017:47–48).

Växthusträdgården

Växthusträdgården har varit en utpräglad nyttoträdgård, cirka 2 000 kvadratmeter stor. Då trädgården anlades påfördes jordmassor som vid den arkeologiska undersökningen visade sig vara äldre än tiden för anläggandet. Odlingsjorden måste därför hämtats från en äldre odlings- eller avfallsplats, kanske har en del jordmassor flyttats från herrgårdsträdgården (Flinck m.fl. 2017:56).

Entrén till trädgården har legat väster om herrgården, mellan växthuset och den grävda kanalen. Fynden av stenskodda stolphål visar att entrén har kantats av grindstolpar och att där har funnits en grind. Entrégången, och den korsande gångvägen som löpt mellan växthuset och kanalen, har båda haft en bredd mellan 3 och 4 meter. De övriga gångarna har varit 1,2 meter breda, motsvarande ungefär två alnar. Eftersom trädgården har brukats under lång tid, då gångvägarna underhållits och förnyats, har det ibland varit svårt att bestämma den exakta bredden. I västra delen av trädgården hittades gångvägar som inte finns markerade i det historiska kartmaterialet och som utgör ett yngre skede i trädgården.

Figur 5. Entrégången till växthusträdgården där stenskodda stolphål visar var grinden varit. I bakgrunden syns växthusbyggnaden med de framförvarande äppelträden som planterades när trädgården anlades. Foto: Inga Blennå.

Arbetet i trädgården har krävt dagligt användande av trädgårdsredskap där skottkärror och vagnar behövde tillräckligt med utrymme. Gångvägarnas varierande bredder avspeglar också deras funktioner. De bredare har använts för transporter med vagn in och ut ur trädgården medan övriga fungerat för skottkärror och som gångvägar (Blennå & Lindeblad 2021:18).

De arkeologiska undersökningarna berörde endast en mindre del av platsens odlingslager. Där framkom fynd som kunde kopplas till trädgår-

Downloaded by 216.73.216.165 2026-03-15 17:46:33

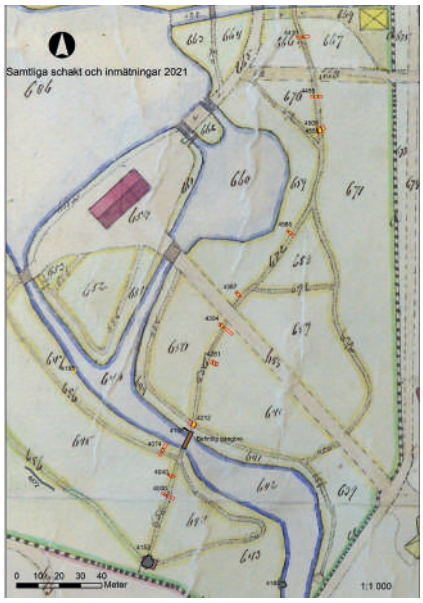

Figur 6. Utsnitt av inägokarta karta år 1883, från 2021 års undersökningarna i engelska parken. Sökschakten markerade med rött och de arkeologiskt belagda gångvägarna med gult.

dens brukande, bland annat skärvor av handdrejade planteringskrukor och gulglaserade blomkrukor, men även hushållsavfall som djurben och ostronskal vilket kan ha använts i jordförbättrande syfte. Den makroskopiska analysen gav exempel på äldre bruknings- och gödslingsmetoder som förekommit i området. Odlingsjorden innehöll stalldynga, granbarr, träflis och träkol. Granbarr visar att granris kan ha använts som täckmaterial i odlingarna (Flinck m.fl. 2017:53).

De arkeologiska undersökningarna bekräftar det historiska kartmaterialet på ett övergripande plan, genom att gångvägar är utlagda i ett rätvinkligt system. Däremot överensstämmer gångvägarnas bredd och placering inte helt med de äldre kartorna. Gångvägarna har ursprungligen haft två olika bredder (Blennå & Lindeblad 2021:18) och samtliga har varit belagda med ett gulbrunt morängrus som haft en kornstorlek mellan 1 och 10 millimeter. Analyser visar att gruset hämtats i närmaste omgivningen, i grustäkter eller strandkanter (Blennå & Lindeblad 2022a:18).

Den engelska parkens gångsystem

På den historiska kartan från 1883 markeras ett relativt avancerat system av gångvägar i den engelska parken. De arkeologiska undersökningarna visar att gångvägarna är välbevarade och belägna ytligt direkt under nuvarande markyta samt att de var betydligt mer böljande än vad som framgick av kartmaterialet. De var 1,20 meter eller 1,80 meter breda, det vill säga ungefär 2 respektive 3 alnar. Samtliga hade beläggning av ett gulrött grus av en jämn kornstorlek som överlagrades av gråsvart glimmerskiffer av varierande storlek (Blennå & Lindeblad 2022a:16–18). Samma typ av skiffergrus fanns också på entrégången till herrgårdsgrunden. Skiffer är ett material som inte finns naturligt att tillgå i närområdet utan har hämtats utifrån. Taket på Slottet täcktes av skiffer och det finns uppgifter om att det köptes in från Dalsland (Beskow 1954:286). Det är därför inte otänkbart att även gångvägar-

Downloaded by 216.73.216.165 2026-03-15 17:46:33

Figur 7. I schakten framträdde gångvägarna tydligt i kontrast mot den mörka jorden i engelska parken. Här undersöker Karin Lindeblad en av gångvägarna. Foto: Inga Blennå.

Figur 8. Grusprover från gångvägarnas beläggning i engelska parken. Proverna tvättades i fält. Till vänster i bild ett gulrött morängrus och till höger ett grövre gråsvart skiffergrus. Foto: Inga Blennå.

nas skiffer kommer därifrån. Till skillnad mot skiffergruset kommer det gulröda gruset sannolikt från lokala täkter (Blennå & Lindeblad 2022a:18). Intressant är att även om gruset i både växthusträdgården och engelska parken kommer från lokala förekomster så har de ändå hämtats från olika platser. Kanske visar det skillnaden i status mellan nyttoträdgården och lustparken.

Den påbörjade restaureringen

De trädgårdsarkeologiska undersökningarna är en viktig del i kunskapsuppbyggnaden om kulturreservatet Axmar bruk. Det ytligt liggande systemet av gångvägar är mycket väl bevarat och är därmed ett värdefullt underjordiskt arkiv som hittills endast delvis utforskats.

Den nya kunskapen från undersökningarna har haft en direkt användning vid den påbörjade restaureringen. Genom att restaurera gångvägar, och till viss del odlingskvarter, blir miljön i kulturreservatet mer läsbar och förståelig.

I herrgårdsträdgården kvarstår fortfarande en hel del trädgårdsarkeologiska undersökningar innan det är meningsfullt att påbörja en restaurering. Den undersökning som tidigare utfördes visade emellertid att de fossila lämningarna under torven är välbevarade och att fortsatta insatser kan ge stor utdelning med mycket ny information.

I växthusträdgården har det gångsystem som de arkeologiska undersökningarna påvisat markerats ut och de klipps nu flera gånger per år. De angränsande odlingskvarteren slås mera sällan vilket ger en kontrast där gångvägarna tydligt framträder. Återplantering av fruktträd har påbörjats, i hörnen på två av de kvadratiska odlingskvarteren har äppelträd planterats och beskärs årligen av trädgårdsmästare. Buskar av röda

Downloaded by 216.73.216.165 2026-03-15 17:46:33

Figur 9. I hörnen av de historiska odlingsbäddarna i växthusträdgården har äppelträd planterats. Därmed tydliggörs trädgårdens ursprungliga struktur. Foto: Inga Blennå.

Figur 10. I den engelska parken markeras de arkeologiskt belagda gångvägarna genom gräsklippning. Foto: Inga Blennå.

vinbär, krusbär och hallon har flyttats samman till den västra delen av trädgården. Häcken, som avgränsar trädgården i öster, har kompletterats med nya växter.

Även restaureringen av gångvägarna i engelska parken har påbörjats. De sträckningar av gångvägarna som har belagts i de arkeologiska undersökningarna klipps regelbundet under växtsäsongen. Undersökningarna planeras fortsätta men redan nu är det alltså möjligt att vandra längs de tidigare anlagda och vindlande gångvägarna.

Inga Blennå
Arkeolog vid Enheten för kulturmiljö
Länsstyrelsen Gävleborg.
E-post: inga.blenna@lansstyrelsen.se

Downloaded by 216.73.216.165 2026-03-15 17:46:33

Referenslista

Arkivkällor

Hamrånge (X) AI:21a (1876–1880), s. 207. Kyrkoarkivet Hamrånge församling, husförhörslängd.

Hamrånge (X) AI:19a (1866–1870), s. 238. Kyrkoarkivet Hamrånge församling, husförhörslängd.

SE/NIN/62:1. Serie F1, volym 2. Sevon, Anton Gustav släktarkiv. Näringsarkiv i Norrland – NIN.

Inägokarta över Axmar bruk år 1820. Arkivcentrum Dalarna. Bergvik och Ala AB:s arkiv: H4.25 No 1. Graderingslängd öfver Axmar bruks ägor upprättad år 1817. Beskrifning till kartan öfver Axmar Bruks Ägor, upprättad 1820.

Inägokarta över Axmar bruk år 1883. Arkivcentrum Dalarna. Bergvik och Ala AB fastighetsarkiv: Karta öfver inägorna till Axmar bruk uti Hamrånge och Skogs socknar och Gefleborgs Län. Afmätte år 1883 af Robert Westman Kommissionslantmätare i Kopparbergs Län. Beskrivning till kartan 1884.

Litteratur

Ahrland, Å. 2006. *Den osynliga handen. Trädgårdsmästare i 1700-talets Sverige.* Carlssons Bokförlag, Stockholm.

Beskow, H. 1954. *Bruksherrgårdar i Gästrikland.* Nordiska museets handlingar: 47. Stockholm.

Blennå, I. & Lindeblad, K. 2021. *Trädgårdsarkeologi i Axmar bruk 2019–2020.* Arkeologisk undersökning – forskningsgrävning i Axmar bruk. Rapport Länsmuseet Gävleborg 2021:08.

Blennå, I. & Lindeblad, K. 2022a. *Trädgårdsarkeologi i Axmar bruk 2021.* Arkeologisk undersökning – forskningsgrävning i Axmar bruk. Rapport Länsmuseet Gävleborg 2022:08.

Blennå, I. & Lindeblad, K. 2022b. Trädgårdsarkeologi i Axmar bruks trädgårdar och park. *Lustgården* (102), Föreningen för dendrologi och parkvård, 26–39.

Blennå, I. 2019. Trädgårdsarkeologi: exemplet Axmar bruk. I: *Från Gästrikland* 2019, Gästriklands kulturhistoriska förenings meddelanden,124–137.

Flinck, M. m.fl. 2017. *Vårdprogram för två trädgårdar i Axmar bruk.* Rapport 2017:38. Arkeologerna, Statens historiska museer.

Hallgren, K. 2016. *En kåhltäppa eij at räkna. Köksväxtodlingen i 1700-talets jordbrukssystem.* Doktorsavhandling, Sveriges lantbruksuniversitet. Uppsala.

Jeschke Henriksson, K. & Cederberg, J. 2020. *Axmar bruk. Vårdprogram för den engelska parken inklusive herrgårds-, orangeri- och kontorsträdgårdarna.* WSP. Länsstyrelsen Gävleborg.

Downloaded by 216.73.216.165 2026-03-15 17:46:33

Lindeblad, K., Blennå, I. & Flinck, M. 2018. *Trädgårdsarkeologi i Axmar bruk. Arkeologi, ortofoto och växtinventering.* Rapport 2018:19. Arkeologerna, Statens historiska museer.

Lindeblad, K. & Blennå, I. 2023. *Trädgårdsarkeologi i engelska parken, Axmar bruk 2022.* Rapport 2023:62. Arkeologerna, Statens historiska museer.

Lindeblad, K. & Blennå, I. 2024. *Trädgårdsarkeologi i engelska parken, Axmar bruk 2023.* Rapport 2024:60. Arkeologerna, Statens historiska museer.

Lindeblad, K. & Nordström, A. 2014. Trädgårdsarkeologi i medeltida och tidigmoderna städer. *Källor till trädgårdsodlingens historia: tre tvärvetenskapliga seminarier 2010–2012 arrangerade av Nordiskt Nätverk för Trädgårdens Arkeologi och Arkebotanik (NTAA).* SLU Alnarp, s. 31–45.

Lundberg, D. & Seiler, J. 2018. *Skötsel av historiska trädgårdar. Grusgångar.* Riksantikvarieämbetet. Hantverkslaboratoriet. Stockholm.

Nolin, C. 2023. 1800-talet – mångfaldens trädgårdar och parker. *Svensk trädgårdshistoria. 1800– och 1900–tal.* Gunnarsson, A., Gustavsson, E., Klintborg Ahlklo, Å., Nolin, C., Olausson, I. & Wiking Leion, M. (red.). Kungl. Vitterhetsakademien. Stockholm.

Norberg, P. 1958. *Gästriklands hyttor och hamrar.* Särtryck ur Blad för bergshanteringens vänner, häfte 4, 1958. Almqvist & Wiksell, Stockholm.

Olausson, M. 2001. *Den Engelska parken i Sverige under gustaviansk tid.* Byggförlaget, Stockholm.

Downloaded by 216.73.216.165 2026-03-15 17:46:33